

Varlık Vergisi Mağduru Sinemacılar

Ali ÖZUYAR*

Giriş

Türk sinemasında yakın tarihimizi konu edinen film sayısı -12 Eylül Askeri Darbesi üzerine kurulu filmler hariç- birkaç örnek ile sınırlıdır. Gösterime girdiği yıl çeşitli tartışmalara yol açan *Salkım Hanımın Taneleri* (Tomris Giritlioğlu, 1999) filmi, bu örneklerden biridir. Yönetmen Tomris Giritlioğlu'nun Yılmaz Karakoyunlu'nun aynı adlı romanından sinemaya uyarladığı film, Varlık Vergisi'nin azınlıklar üzerindeki etkilerini anlatıyor ve söz konusu vergiyi gündeme getirerek yeniden tartışmaya açıyordu.

Varlık Vergisi, her şeyden önce II. Dünya Savaşı'nın yarattığı olağanüstü koşulların bir sonucuydu. Söz konusu vergiyle, dolambaçlı yollarla kazanılmış ve yürürlükteki vergilerin dışında kalan sermaye ve gelirlerden yeni bir vergi alınarak enflasyonun düşürülmesi ve her geçen gün artan askerî masrafların karşılanması hedefleniyordu. Bir başka ifadeyle ithal mallar ile esas ihtiyaç maddelerinde karaborsacılık ve vurgunculuk yaparak zenginleşmiş olan tüccar ve aracılardan vergi almak ve böylece, ekonomik sıkıntı çeken dar gelirli sınıfları manen tatmin etmek yoluna gidilmişti.

Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu da 11 Kasım 1942 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Varlık Vergisi kanun tasarısını sunarken, kendisinin basit insanlar arasında yetiştiğini, yani kendisinin bir "halk çocuğu" olduğunu ve bu kanunu getirmekle bu insanlara karşı ahlak borcunu ödediğini söylemesi, bunun açık bir göstergesiydi (Karpaz 1967: 105).

Başbakan Saraçoğlu'nun belirtilen tarihte Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunmuş olduğu Varlık Vergisi kanun tasarısı birkaç saatlik bir görüşmeden sonra 4305 sayılı kanun olarak kabul görmüştü (*Resmî Gazete*, sayı: 5255). Söz konusu kanuna göre, Varlık Vergisi, Müslüman-Türk ve gay-

* Sinema tarihçisi.

rimüslim azınlık ayırımı yapılmaksızın servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalâde kazançları üzerinden bir defaya mahsus alınacaktı. Servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet dereceleri, her vilâyet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkî memurunun başkanlığı altında en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyla belediyelerce kendi âzaları arasından oluşturulacak komisyonlar tarafından belirlenecekti.

Bu komisyonların tavsiye ettiği miktarlarda ticarethanelerden, sanayi işletmelerinden, emlak sahiplerinden, emlak simsarlarından ve büyük toprak sahiplerinden Varlık Vergisi alınacaktı.¹ Kanunda din ve etnik açıdan bir farklılığın olmadığı açıktı ancak komisyonların çalışmaları bunun aksi yönündeydi. Çünkü, komisyonlar, Türklerin varlıkları ve ödeme kabiliyetlerini gerçeğe uygun bir şekilde gözetlerken, gayrimüslim azınlıkları gerçek durumlarının üstünde ağır bir şekilde vergiye bağlanmışlardı (Ökte, 1957: 75).

Kanunun 11. maddesi mükelleflerin ödeyeceği vergi miktarını tespit edecek olan komisyonlara dokunulmazlık tanır nitelikteydi. Çünkü komisyon kararları nihâî ve katî mahiyetteydi. Mükelleflerin bu kararlara karşı idarî ve adlî kaza mercilerinde dava açma hakkı bulunmuyordu.

Kanuna göre mükellefler, vergilerini talik tarihinden itibaren on beş gün içinde mal sandığına yatırmaya mecburdular. Ayrıca mahallin en büyük mal memuru, on beş günlük müddetin geçmesini beklemeden lüzum gördüğü mükelleflerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla, alacak hak ve menfaatlerini ihtiyaten haczetme hakkına sahipti.²

Komisyonların belirlediği vergiyi bir ay içerisinde ödeyemeyenler ile kısmen ödeyen mükellefler, borçlarını tamamen ödeyinceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre askerî mahiyeti haiz olmayan umumî hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılacaklardı. Bu çalışmaları karşılığında verilecek ücretin yarısı borçlarından düşülecekti.³

Varlık Vergisi Mükellefi Sinemaçılar

Varlık Vergisi mükellefleri arasında önemli sinema sahipleri ve işletmecileri de bulunuyordu. Dönemin iktidara en yakın gazetelerinden biri olan *Tasvir-i Efkâr*'ın 18 Aralık 1942 tarihli nüshasında İstanbul'da Varlık Vergisi ödeyeceklerin uzun bir listesi yayımlandı. Gazetede sadece iki milyon ile üç bin lira arasında Varlık Vergisi ödeyecek mükelleflerin adları ve işleri yer alıyordu.

Listede adı geçen mükellef ve şirketlerden on altısı sinema sektöründen idi.

1 Varlık Vergisi Kanunu, 1. ve 7. maddeler.

2 Varlık Vergisi Kanunu, 12. madde 1. fıkra.

3 Varlık Vergisi Kanunu, 12. maddenin 3. fıkrası.

Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi

Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanan Varlık Vergisi ödeyecek sinema ve sinemacılar içinde Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi en yüksek meblağ ile birinci sırada yer alıyordu. Haziran 1923'te 500 bin Türk lirası sermaye ve altmış sene müddetle kurulan ve merkezi Beyoğlu Yeşilçam Sokak, numara 15'te bulunan şirketin faaliyet alanı, İstanbul'un kültür, sanat ve eğlence hayatı üzerinedir.⁴ On bir ortaktan oluşan şirketin en büyük hissedarları aynı zamanda İstanbul'un ünlü emperzaryoları olan Yahudi asıllı Henry Arditi ve Albert Saltiel idi.⁵

Birçok yabancı, tiyatro, dans ve müzik gruplarının İstanbul'daki etkinliklerini organize eden şirketin en önemli mal varlıkları arasında, içinde on dokuz dükkan, bir mağaza, üç sinema ve bunların üstündeki daireleri ihtiva eden Serklodyan binaları bulunuyordu. Serklodyan binaları dahilinde Beyoğlu'nun tanınmış üç sineması da yer alıyordu. Bunlar Melek (eski Skating Palas), Sümer (eski Artistik) ve İpek (eski Opera sineması) sinemalarıydı (*Tasvir-i Efkâr*, 3 Mart 1943).

Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi'nin en önemli gelir kaynağını Serklodyan binalarından alınan yıllık kira bedelleri oluşturuyordu. 1943 yılına göre bu binalardan alınan yıllık kira ücreti 95.000 liraydı. Bu dönemde Serklodyan binaları dahilinde bulunan İpek ve Melek sinemaları, İpekçilerin işletmesindeydi. İpekçilerin 1934 yılında bu iki sinema için şirkete ödedikleri kira ücreti 22.499 lira 97 kuruştur. Sümer Sineması, Mehmet Rauf ve Osman Rauf Sirman Kardeşler ile Cemal Ahmet Pekin tarafından işletiliyordu (Gökmen, 1991: 86). Sümer Sineması için şirkete ödenen kira ücreti ise 4.000 liraydı.

Komisyonun Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 650.000 liraydı. Şirkete ait satılan gayrimenkuller arasında Serklodyan binaları da yer alıyordu. Bu binalar Mart 1943 tarihinde İstanbul Belediyesi tarafından 1.100.000 liraya satın alındı. Dolayısıyla da İpek, Melek ve Sümer sinemalarının mülkiyeti İstanbul Belediyesi'ne geçti. 3 Mart 1943 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayımlanan bir habere göre, İstanbul Belediyesi sahibi olduğu söz konusu sinemaların işletmecilerine yaz mevsimine kadar izin verecek, yazın bu sinemalarda gerekli tadilat yapıldıktan sonra Şehir Tiyatrosu'nun komedi ve dram kısımları buraya nakledilecekti.

Serklodyan binalarının satılması Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi'ni oldukça zor bir durumda bıraktı. Bu binaların satılmasıyla şirket, devlete olan Varlık Vergisi borcunu ödedi; ancak iflas etmekten kurtulamadı ve aynı yıl iflasını ilân etti.

4 BCO, Sayı: 2520, Fon kodu: 030.18.01, Yer no: 7.21..1, 19 Haziran 1923.

5 Şirketin diğer hissedarları (hisse sayısına göre), V. Saltiel, Elia Sabetay, A. Fernandez Diaz, A. Alkalay, P. Ojalvo, İbrahim Ali, M. Deviadas, İ. Albala ve A. Bilioti'ydi (Gökmen, 1991: 86).

Fitaş (Film İşleri Türk Anonim Şirketi)

Listenin ikinci sırasında İpekçilerin sahibi olduğu Fitaş yer alıyordu. 1800'lü yılların sonunda Selanik'ten İstanbul'a göç eden, önce Kalkapçılar'da ipek ticareti yapan, sonra Eminönü'nde meşhur Selânik Bonmarşesi'ni açan İpekçi ailesi, sinema sektörüne 1922 yılında Elhamra Sineması'nın işletmesini alarak girmişti. İpekçi ailesinin Elhamra ile başlayan salon işletmeciliği, İstanbul'da Melek (1924) ve İpek sinemalarıyla; İzmir'de Elhamra/Milli Kütüphane Sineması (1926) ile devam etti.

İpekçi ailesi sinema salonu işletmeciliğini sürdürürken bu sektörün diğer alanları olan, film ithalatı, dağıtım ve yapımcılığına (İpek Film/1929) da el attı. Muhsin Ertuğrul'un yönetmenliğinde bir çok yerli filme imza atan İpek Film Şirketi, 1934 yılında film kiralama ve sinema işletmeciliği olarak iki bölüme ayrıldı. Birinci şirketin adı FİTAŞ, ikinci şirketin adıysa SİNTAŞ (Sinema İşleri Türk Anonim Şirketi) idi (Akçura 1995: 60). Özetle, 1930'lu yıllarda ve II. Dünya Savaşı'nın başlarında İpekçi ailesi, Cemil Filmer'in de hatıralarında belirttiği üzere, piyasada tam bir "tekel" oluşturmuştu (1984: 158).

Komisyonun FİTAŞ için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 460.000 liraydı. Gazetede yayımlanan Varlık Vergisi ödeyecek sinemacılar listesinde ise SİNTAŞ'ın adı geçmiyordu.

Hasan Tahsin ve Hüseyin Hüsnü Aker Kardeşler

Listenin üçüncü sırasında Hasan Tahsin ve Hüseyin Hüsnü Aker Kardeşler yer alıyordu. Aker Kardeşlerin sinema ile doğrudan bir ilgisi yoktu. Haklarında bilgi sahibi olamadığımız Aker Kardeşlerin ödediği 400.000 lira-lık Varlık Vergisi tutarını sahip oldukları mülkler oluşturuyordu. Bu mülklerden biri de önceki adları Majik ve Türk Sineması olan Sıraselviler'deki Tak-sim Sineması idi.

Cemali Kardeşler

Listenin dördüncü sırasında Cemali Kardeşler yer alıyordu. Bu dönemde başta Kadri Bey olmak üzere Cemali Kardeşler, İstanbul'un bazı önemli sinemalarının işletmesini ellerinde bulunduruyorlardı.

Ailenin sinema sektörüne girmesi, altı erkek kardeşin ikincisi olan Kadri Cemali tarafından olmuştu. Ferah Tiyatrosu'nun altında kırtasiyecilik yapan Kadri Cemali'nin bu sektöre girmesi ise 1921 yılında Cevat Boyer'in işletmesini yapmakta olduğu Milli Sinema'ya ortak olmasıyla başlamıştı (Akçura 1995: 47.). Bu ortaklık devam ederken Kadri Cemali, aynı yıl Beyoğlu İstiklal Caddesi numara 91'deki önceki ismi Eoval (Etoile) olan Yıldız Sineması'nı satın aldı. 1925 yılında yine Cevat Boyer ile birlikte Beyoğlu'nda

Şık (eski Cine-Palası/Aynalı Sinema) Sineması'nı açtılar (Akçura 1995: 48).

Kadri Bey'in ardından değişik zamanlarda ailenin diğer erkek kardeşleri (İhsan, (Mehmet Ali, İzzet, Kamil ve Mehmet) de bu sektöre girdiler. Kadri, Ali ve İzzet Cemali Kardeşler, 1925'te Alkazar (eski Elektra) Sineması'nın işletmesini aldılar. Beyoğlu'ndan sonra şehrin İstanbul yakasında mülkiyeti Haçador Haki'ye ait olan Azak Sineması (1935) açtılar (Gökmen 1991: 42). Kadri Bey, 1940 yılında kardeşlerinden ayrı olarak Kadıköy'de Opera Sineması'nı açtı. Özetle Cemali Kardeşler, II. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'un önde gelen sinema işletmecileri arasında yer alıyorlardı. Komisyonun Cemali Kardeşler için belirlediği Varlık Vergisi tutarı ise 100.000 liraydı.

Lâle Sineması

Listenin beşinci sırasında Lâle Sineması yer alıyordu. Beyoğlu İstiklâl Caddesi numara 85'te yer alan sinemanın sahibi, Karaköy'ün meşhur börekçisi Hüseyin Çeyrekoğlu idi (Gökmen 1991: 159). Daha inşası bitmeden Cemil Filmer tarafından kiralanın sinema, 1939 yılında Lâle Sineması adıyla açılmıştı.

Söz konusu yıllarda Lâle Sineması denildiğinde akla ilk gelen, programların düzeyi kadar Cemil Filmer'in uyguladığı tanıtım yöntemleriydi. Bir anlamda Lâle demek, cadde boyunca bol miktarda dağıtılan Amerikan baskılı, tek veya iki yapraklı, renkli, kimi çizgi roman görünümünde el ilânları ve ressam Hasan Mithat Ağakay'ın dev panoları, dekupajları ve markiz (kapı üstü dekoru) demekti (Scognamillo 1991: 42).

Lâle Sineması, II. Dünya Savaşı yıllarında, Alman baskısına rağmen, İngiliz ve Amerikan yapımı filmlerin çokça gösterildiği bir sinema oldu. Mühîş bir girişimci olan Cemil Filmer'in söz konusu ülkelerin filmlerini gösteriyor olması onu, zaman zaman Alman tehdidi ile karşı karşıya da getirdi (Scognamillo 1991: 179). Komisyonun Lâle Sineması için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 90.000 liraydı.

Sümer ve Taksim Sinemaları

Listenin altıncı sırasında Sümer ve Taksim sinemaları yer alıyordu. 1930 yılında İstiklâl Caddesi numara 126'ta önce Artistik adıyla açılan sinemanın sahipleri aynı zamanda Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi'nin hissedarlarından olan Yahudi asıllı H. H. Arditi ve A. Saltiel'e aitti. Sinemanın işletmecileri ise Mehmet Rauf Sirman, Cemal Ahmet Pekin ve Osman Rauf Sirman idi (Gökmen 1991: 42). Adı geçen sinema işletmecileri, 1 Haziran 1934 tarihinde 11,000 lira sermaye ile Sümer Sinema Limitet Şirketi'ni kurdular (Gökmen 1991: 169). Şirket yönetimi, Artistik adıyla işletmekte oldukları sinemanın adını aynı yıl "Sümer" olarak değiştirdi.

Sümer Sineması 30'lu yıllarda, Avrupa yapımlarının sergilendiği bir

salondu. Filmlerin dış alımı, Rauf Soyaslan ve Cemal Pekin'in Opera Film Şirketi (sonradan Özen Film) tarafından gerçekleştiriliyordu (Scognamillo 1991: 31).

Taksim Sineması, 1920 yılında bugünkü Devlet Tiyatroları Taksim Sahnesi'nin olduğu yerde Majik (Magic) adıyla açılmıştı (Gökmen 1991: 28). Mimarı Giulio Mongeri olan sinemanın ilk sahibi Ragıp Paşa; ilk işletmecisi de adını bilmediğimiz bir Rum idi (Scognamillo 1991: 31). Dönemin 1923 tarihli Sinema Postası (Le Courier du Cinema) dergisinde çıkan bir ilânda "Doğunun en büyük ve en lüks salonu, 2.000 kişilik, parterde 600 koltuk ve 200 yer, balkonda 400 koltuk ve 200 yer artı 35 loca" olarak tanıtılan sinemanın işletmesi 1932 yılında aynı zamanda Ha-Ka Film'in de sahibi olan Halil Kamil'e geçti (Scognamillo 1991: 31-32).

Taksim Sineması, 1933 yılında Hasan Tahsin Aker tarafından satın alındı. 1935 mevsiminden başlamak üzere Türk adıyla tanınan sinemada, her hafta Türk Film Stüdyosu'nun bir ürünü olan kısa filmler ile ünlü Fox Movietone'un haftalık haber filmleri gösterilmeye başlandı (Scognamillo 1991: 32). Sinemanın Halil Kamil'den sonraki işletmecisi ise 1936 yılında Cevat Boyer, Mehmet Rauf Sirman, Cemâl Ahmet Pekin ve Osman Rauf Sirman ortaklığında kurulan Sinema İşletme Türk Limitet Şirketi idi (Akçura 1995: 102). Sinemanın müdürlüğünü ise Cevat Boyer üstlenmişti. Sinemanın adı 1938 yılında Taksim oldu. Savaşın ikinci yılına girdiği 1940'ta ise diğer sinemalarda da olduğu gibi Taksim Sineması'nda da gösterilen filmlerin niteliği değişti. Giovanni Scognamillo'nun *Cadde-i Kebir'de Sinema* adlı kitabında yer verdiği bir ilân bu değişim açık bir göstergesiydi: "Bugün matine-lerden itibaren Taksim sinemasında Türkçe sözlü, Arapça şarkılı 'Yıldız Sultan' mevsimin en büyük aşk filmi, şarkın en büyük okuyucusu Abdülvehab'ın rakibi Abdülğani Esseyid, *Aşkın Gözyaşları* filminin unutulmaz baş muganniyesi (baş şarkıcı) Necati Ali."

Komisyonun Selânikli Pekin ve Sirman ailelerinin işlettikleri Taksim ve Sümer sinemaları için belirlediği Varlık Vergisi tutarı, toplam 160.000 liraydı. Komisyon her bir sinema için 80.000 lira Varlık Vergisi belirlemişti.

Niko Çangopulos

Listenin yedinci sırasında Rum asıllı eski sinemacılarından Niko Çangopulos yer alıyordu. Çangopulos, 1930'lu yıllarda Beyoğlu'nda önceki adı Ekler (Eclair) olan Şark Sineması'nın sahibi ve önceki adı Lüksenburg olan Glorya Sineması'nın da işletmecisiydi (Gökmen 1991: 39). 1934'te adı Saray olacak Glorya Sineması, Saray Film tarafından işletilmeye başlandı (Salon, 15 Mayıs 1945). Komisyonun Niko Çangopulos için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 70.000 liraydı.

Fernando Franco (FEA Film)

Listenin sekizinci sırasında Franco Film, yer alıyordu. Franco bu dönemde Saray Sineması'nın işletmecisi ve FEA Film Şirketi'nin iki ortağından biriydi. Şirketin en şöhretlisi Fernando Franco olduğundan şirket, daha çok Franco'nun adıyla biliniyordu. Cemil Filmer de hatıralarında bu şirketten Franco Film olarak bahsetmektedir (Filmer 1984: 209).

İtalyan uyruklu bir Yahudi olan Fernando Franco, eski Beyoğlu sinemacılığının önemli simalarından biriydi. 1930'lu yılların başında Majik Sineması'nın müdürlüğünü yapıyordu. Majik'ten sonra adı sonraları Saray Sineması olacak olan Glorya Sineması'nın müdürlüğünü üstlendi. Kendisi aynı zamanda bir dışalımci ve FEA Film Şirketi'nin ortaklarındandı. Amerikan sinemasına karşı en başından beri temkinli yaklaşan FEA'nın dolayısıyla da Franco'nun, sinema tavrı ve beğenisi, ülkemizde ilk kez Fransız şiirsel-gerçekçilik akımının önde gelen yönetmenleri, Jean Renoir, Marcel Carne ve Julien Duvier'in yapıtlarını gösterilmesine de vesile olmuştu (Scognammillo 1991: 102).

FEA Film'in Avrupa sinemasından yana olan bu tavrı, Fransa'nın Almanya tarafından işgal edildiği II. Dünya Savaşı yıllarında ister istemez değişmek zorunda kaldı. FEA Film, II. Dünya Savaşı yıllarında küçük bir Amerikan yapım şirketi olan PRC (Producers Releasing Corporation)'nin yapıtlarını dağıtmaya başladı. Söz konusu Amerikan yapımı filmlerin seyirciyi memnun etmemesi üzerine şirket, yeniden Avrupa sinemasına yöneldi. Sonraları Yeşilçam Sineması'nı da derinden etkileyecek olan İtalyan sinemasının çok beğenilen ağıdalı melodramlarını dağıtmaya başladı (Scognammillo 1991: 102).

FEA Film'in Franco'dan sonraki ikinci ortağı, Rus Devrimi'nden kaçıp annesi ile birlikte İstanbul'a sığınan bir Rus Yahudisi olan Eugene Eisenstein idi. Sonradan Türk vatandaşlığına geçen ve Emin Enis Aytan adını alan Eisenstein, İstanbul'a göç ettikten bir süre sonra Disk Film'i kurmuştu. Bu şirketi kapattıktan sonra da Fernando Franco ile birlikte FEA (Fernando Franco-Emin Enis Aytan)'yı kurmuşlardı (Scognammillo 1991: 103).

Komisyonun FEA Film Şirketi için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 60,000 liraydı. Bu tutar, Cemil Filmer'in yine hatıralarında belirttiği üzere, şirketi çok zor bir duruma düşürdü. Şirket, söz konusu vergiyi ödedi; ancak iflasın eşiğine gelmekten de kurtulamadı. Filmer'in belirttiğine göre, İş Bankası FEA'ya ortak oldu. Şirket, bankanın gözetimi altında faaliyetlerine bir süre daha devam ettirdi. Franco'nun 1950 yılında vefat etmesiyle de şirket, kapandı (Filmer 1984: 209).

Lâle Film

Listenin dokuzuncu sırasında Cemil Filmer'in sahibi olduğu Lâle Film Anonim Şirketi yer alıyordu. Lâle Film, Cemil Filmer'in İzmir ve Paris'teki sinema işletmeciliğinin ardından 1940 yılında İstanbul'da kurduğu ilk şirketti. İpekçilerin her açıdan sinemaya hakim oldukları bir dönemde

kurulan Lâle Film, bir dönem Türkiye çapında 33 sinemayı birden işleten dev bir şirket haline gelecekti. Asıl atılımını II. Dünya Savaşı'ndan sonra yapacak olan şirket için komisyonun belirlediği Varlık Vergisi tutarı 49.000 liraydı.

Anas Kardeşler

Listenin onuncu sırasında Rum asıllı Anas Kardeşler yer alıyordu. Anastas ve Vasil Anas Kardeşler, bu dönemde Sultanahmet'te, adını bulduğu caddeden alan, Alemdar Sineması'nı işletiyorlardı (Gökmen 1991: 27). Reşat Ekrem Koçu, 1946 yılında *İstanbul Ansiklopedisi*'nde bu sinemanın inşaa tarihinin "bilgi ve selâhiyet sahibi sanılıp başvurulmuş kimselerin kayıtsızlığı yüzünden tespit edilemediği"ni belirtse de söz konusu sinemanın inşaa tarihi merhum Mustafa Gökmen tarafından 1917 yılı olarak tespit edildi. Sinemanın, inşaa tarihinden hemen sonra işletmeye açılmış mıdır ya da kim tarafından işletilmiştir bu soruların cevabı tam olarak bilinmiyorsa da Beyoğlu Damga Müdürlüğü'nün Kasım 1921 tarihli İstanbul sinemalarını gösteren listesinde sinemanın adı, Kemal Bey Sineması'ndan sonra gelmektedir.⁶

Alemdar Sineması'nın sahibi Ahmet Abut Efendi idi. Abut Efendi'nin ölümünden sonra mülkiyeti oğlu Sadık Bey'e geçti. II. Dünya Savaşı yıllarına kadar sinemayı kimin ya da kimlerin işlettiği tespit edilemese de söz konusu yıllarda sinemayı işletenlerin Anastas ve Vasil Anas Kardeşler olduğu kesindir. Çünkü yine Mustafa Gökmen'in tespitine göre 13 Şubat 1940 tarihli *Sicilli Ticaret* gazetesinde işletmeciler olarak bu iki kardeşin adı geçmektedir (Gökmen 1991: 27). Komisyonun Anastas ve Vasil Anas Kardeşler için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 45.000 liraydı.

Saray Sineması

Listenin on birinci sırasında önceki adı Gloria olan Saray Sineması yer alıyordu. Sinemanın sahibi Rum azınlıktan Niko Çangopulos; işletmecisi ve müdürü aynı zamanda FEA Film'in ortaklarından İtalyan uyruklu bir Yahudi olan Fernando Franco idi (Filmer 1984: 158).

İkinci Dünya Savaşı'na kadar nitelikli Avrupa filmleri gösteren Saray Sineması, aynı zamanda İstanbul'a gelen ünlü yorumcuların, ses sanatçılarının, yabancı tiyatro topluluklarının bir çeşit zorunlu uğrak yeri idi. Bunun en önemli nedeni de sinemanın işletmecisi olan Fernando Franco'nun aynı zamanda ünlü sanatçı ve toplulukları, zaman zaman uluslararası sirkleri getiren KONTİYA ajansının da ortaklarından olmasıydı (Scognamillo 1990: 98-99).

Saray Sineması, iyi bir sinema olmasının yanında, söz konusu yıllarda Beyoğlu'nun en önemli gösteri ve konser mekanıydı. Komisyonun Saray Sineması için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 40.000 liraydı.

6 BOA., DH. UMVM. Dosya No: 116 / 75, 02 Rebiyülevvel 1340.

Çemberlitaş Sineması

Listenin on ikinci sırasında Çemberlitaş Sineması yer alıyordu. 1939'da Yeniçeriler Caddesi numara 1'de açılan Çemberlitaş Sineması, matbaadan bozma bir sinemaydı. Sinemanın bulunduğu yerde Osman Bey Matbaası yer alıyordu. Sinemanın ilk işletmecisi de Osman Bey (İlkbasan) idi. Mustafa Gökmen'in belirlediğine göre Çemberlitaş Sineması'nın sahibi Darüşşafaka Cemiyeti'ydi. Sinemanın Osman Bey'den sonraki işletmecileri önce Necip Erses, sonra Cemâl Ahmet Pekin, İbrahim Pekin ve Osman Rauf Sirman idi (Gökmen 1991: 47).

Komisyonun Çemberlitaş Sineması için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 30.000 liraydı. Ancak Varlık Vergisi'nin uygulamaya konulduğu yıl, Çemberlitaş Sineması'nın kim ya da kimler tarafından işletildiği şimdilik tespit edilemedi. Dolayısıyla da bu verginin kim ya da kimler tarafından ödendiği bilinmiyor.

Kemal Film (Stüdyosu)

Listenin on üçüncü sırasında Kemal Film Stüdyosu yer alıyordu. Kemal Film Stüdyosu, sinema sektörüne 1914'te dayıları lokantacı Ali Efendi (Ali Rıza Öztuna)'yi ikna ederek Sirkeci'de Ali Efendi Sineması'nı açarak giren Kemal ve Şakir Beyler (Seden Kardeşler)'in kurduğu bir stüdyoydu. Stüdyonun kurulmasında Muhsin Ertuğrul'un 1922 yılında Kemal Film adına çektiği ilk film olan *İstanbul'da Bir Facia-i Aşk (Şişli Güzeli Mediha Hanım'ın Facia-i Katli)*'in gişedeki başarısı etkili olmuştu. Filmin başarısı üzerine Seden Kardeşler, Muhsin Ertuğrul'un isteği ve önerisi üzerine Eyüp'teki Feshane Fabrikası'na ait boş bir ambarını kiralayarak burada Kemal Film Stüdyosu'nu kurmuşlardı (Özön 1968: 55). Stüdyo, bundan sonraki yapımlarda iç mekan olarak kullanılacaktı. Muhsin Ertuğrul, bu ilk filmden sonra yine Kemal Film hesabına beş film daha çekti.⁷ 1924 yılında Feshane müdürü ile Sedenler arasında meydana gelen bir anlaşmazlık, stüdyodan çıkarılmalarına yol açtı (Akçura 1995: 23). Bu olaydan sonra Sedenler, yapımcılığı bırakarak film ithalatı ve salon işletmeciliğine ağırlık verdiler.

Stüdyo belirttiğimiz gibi 1924 yılında kapandı. Ancak *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlanan listede ilginçtir ki Varlık Vergisi ödeyecek olan sinemalar ve sinemacılar içinde Kemal Film, Kemal Film Stüdyosu adıyla yer alıyordu. Seden Kardeşler bahsi geçen dönemde Marmara Film Stüdyosu'nun ortaklarındandı. Kendilerine ait bir stüdyoları bulunmuyordu.⁸ Komisyonun Kemal Film için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 25.000 liraydı.

⁷ Nur Baba (*Boğaziçi Esrarı*) 1922, *Ateşten Gömlek*, *Leblebici Horhor*, *Kız Kulesi'nde Bir Facia* (1923) ve *Sözde Kızlar* (1924), (Onaran, 1981: 132).

⁸ Stüdyonun diğer ortakları, Özen Film Şirketi'nden Cemal Pekin ve Osman Sirman; Lâle Film Şirketi'nden Cemil ve Tevfik Filmer Kardeşler idi (Akçura, 1995: 25).

Alkazar Sineması

Listenin on dördüncü sırasında Beyoğlu İstiklâl Caddesi numara 179'daki Alkazar Sineması yer alıyordu. 1923 yılında Elektra (Electra) adıyla açılan sinemanın sahipleri, haklarında bilgi sahibi olmadığımız Saffet ve Naci Beyler; ilk işletmecisi de Mahmut Hayrettin Kocataş idi (Gökmen 1991: 33-36). Sinemanın işletmesi 1925 yılında Kadri, Ali ve İzzet Cemali Kardeşlere geçti, adı da Alkazar oldu. Alkazar Sineması, Giovanni Scognamillo'nun ifadesiyle "herkesin anılarında sağlam bir yeri olan, sayısız sinemasever yetiştiren, adeta mitoslaşan ünlü sinema salonuydu." (Scognamillo 1991: 35) Komisyonun Alkazar Sineması için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 19.000 liraydı.

Necdet ve Şeriki (Ortağı)

Listenin on beşinci sırasında Necdet ve şeriki (ortağı) yer alıyordu. Ancak, tüm araştırma ve soruşturmalarımıza rağmen bu kişi ve ortağının kim olduğu ve sinema ile ilişkileri hakkında en küçük bir bilgiye ulaşamadık. Komisyonun Necdet ve ortağı için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 12.000 liraydı.

Necip Erses

Listenin on altıncı sırasında Beyoğlu'nun önemli sinemacılarından Necip Erses yer alıyordu. Erses, bahsi geçen dönemde Beyoğlu Suriye Pasajı'nda bulunan Ses Film'in sahibiydi. Ses Film, II. Dünya Savaşı yıllarında Alman UFA (Universum Film Aktiengesellschaft) yapım şirketinin temsilcisiydi.

Erses'in Beyoğlu'nda işletmesini aldığı ilk sinema Elhamra idi. 1922-1936 yıllarında İpekçiler tarafından işletilen Elhamra, Necip Erses döneminde Sakarya adını aldı. Ancak Erses'in Elhamra macerası uzun sürmedi. Sinemanın işletmesini bir süre sonra Ankara Türk Tecim Anonim Şirketi'ne devretti (Gökmen 1991: 168).

Erses, Elhamra'dan sonra Niko Çangopulos'un sahibi olduğu Şark Sineması'nın (önceki adı Ekler/Eclair) işletmesini aldı. Şark Sineması, II. Dünya Savaşı yıllarında Alman UFA (Universum Film Aktiengesellschaft) yapımlarının gösterildiği bir sinema oldu. Çünkü, Ses Film, aynı zamanda UFA'nın Türkiye temsilcisiydi (Scognamillo, 1991: 26) Erses döneminde Şark Sineması'nın adı "Lüks" oldu. Lüks Sineması, savaş yıllarında bir dizi Alman ve Fransız yapımı ile Beyoğlu'nun azınlıklarından, yabancı dil bilenlerinden oluşan nezih bir seyirci kitlesi çekmeyi başardı. Marika Röek'un müzikli dram ya da operetleri (*Kora Terry*, 1940; *Tanz mit dem Kaiser [Kayzer ile Dans]*, 1941), Saray Sineması'nda konserler verecek olan, Hitler'in hayranı olduğu Zarah Leander'in bol ve duygulu şarkılı melodramları... Veit Harlan'ın yönettiği, Kristina Soderbaum'un oynadığı ilk Agfacolor deneyleri (*Die Goldene Stad [Altın Şehir]*, 1942) gibi...Lüks'teki Fransız filmleri ge-

nelde Danielle Darrieux, Fernand Gravey, Georges Marchal gibi oyuncuların yer aldığı ve Vichy Sineması'nın suya sabuna dokunmayan örnekleriydi (Scognamillo 1990: 98).

Erses'in II. Dünya Savaşı yıllarında Şark'tan sonra işletmesini aldığı bir diğer sinema da Tepebaşı'nda daha önce Sigmund Weinberg'in Pathe Sineması olarak kullandığı Asri Sinema'ydı. Erses, 1941 yılında bu sinemayı kiraladı ve adını "Ses" olarak değiştirdi. Ancak bir yıl sonra Şehir Tiyatrosu, Beyoğlu Halep Çarşısı'ndaki salonuyla bu salonun takas edilmesi teklifini yaptı. Teklifin Erses tarafından kabul edilmesiyle Tepebaşı'ndaki salon Komedi Sahnesi; Halep Çarşısı'ndaki salon ise Ses Sineması olarak isim değiştirdi (Akçura 1995: 120). Komisyonun Necip Erses için belirlediği Varlık Vergisi miktarı ise 6.000 liraydı.

Sinema tarihçisi Giovanni Scognamillo'nun belirttiğine göre listede iki ismin daha yer alması gerekiyordu. Bunlardan biri aynı zamanda Giovanni Scognamillo'nun babası olan Leone Scognamillo ve eniştesi olan Victor Castro idi (Armutçu 2008: 42).

Leone Scognamillo

Beyoğlu Levantenlerinden olan Leone Scognamillo, sinema sektörüne 1920'li yılların başlarında girmişti. Bu sektöre girmeden önce ise Tünel Pasajı'nda bir şarap ve likör dükkanı bulunuyordu (Scognamillo 1990: 80). Scognamillo, bu dükkanı kapattıktan sonra Star Film'de film getirticiliğine başladı. Bir süre sonra da şirketin işletmeciliğine getirildi (1923). Ancak 1931 yılında Star Film'in de bulunduğu Bankalar Caddesi'ndeki Agopyan Han'da çıkan ve yedi kişinin ölümüne yol açan bir yangın, şirketin sonu oldu. Bu yangında Star Film'e ait olan sayısız film de yanarak yok oldu (Scognamillo 1991: 106).

Scognamillo'nun sektördeki yolculuğu, Star Film'den sonra İpekçilerin işlettiği Elhamra Sineması ile devam etti. Elhamra'da veznedar olarak işe başlayan Scognamillo, kısa bir süre sonra sinemanın müdürlüğüne getirildi. İpekçiler, 1936'da sinemayı Necip Erses'e devrettiler. Scognamillo, Erses döneminde adı Sakarya olan sinemanın müdürlüğünü 1938'in ortalarına kadar sürdürdü. Sinemanın aynı yıl Erses tarafından Ankara Türk Tecim Anonim Şirketi'ne devredilmesi üzerine Scognamillo, İpekçilerin 1934 yılında kurmuş oldukları Fitaş'a işletmeci olarak geçti (Scognamillo 1990: 89-109). Scognamillo, Varlık Vergisi Kanunu çıkarıldığında Fitaş'ta işletmeci olarak bulunuyordu.

Tasvir-i Efkâr'da yayımlanan Varlık Vergisi mükellefleri listesinde üç bin liranın altında vergi ödeyecek mükelleflerin adlarına yer verilmemişti. Leone Scognamillo'da bu mükelleflerden biriydi. Komisyonun Scognamillo için belirlediği Varlık Vergisi tutarı 250 liraydı. Miktarı düşük olduğundan söz konusu listede adına bile yer verilmeyen Scognamillo'nun bu vergiyi ödeyecek

ekonomik gücü yoktu. Bu durum Scognamillo ailesinde ciddi bir sıkıntı yarattı. Victor Castro'nun devreye girip söz konusu vergiyi ödemesiyle bu sıkıntı ortadan kalktı.⁹

Victor Castro

Tasvir-i Efkar'da yayımlanan Varlık Vergisi mükellefleri listesinde adı geçmeyen, fakat Varlık Vergisi ödemek zorunda olan isimlerden biri de Pera'dan kalma sinemacı ve filmcilerden biri olan Victor Castro idi. İspanyol uyruklu bir Yahudi olan Castro, 1931 yılında Amerikan yapım şirketi Fox'un Türkiye şubesinin müdürüydü (Scognamillo 1991: 100-106). Bir süre İpekçiler ile de çalışan Castro, savaş yıllarında Süreyya Paşa'nın 1927 yılında Kadıköy'de açtığı Süreyya Sineması'nın müdürlüğünü yapıyordu. Sonraları Vedat Ar ile birlikte Türkiye'de ilk kez reklam filmciliğini ve reklam filmi dağıtımını kuracak olan Victor Castro için komisyonun belirlediği Varlık Vergisi tutarı bilinmiyor. Ancak, Giovanni Scognamillo'nun belirttiğine göre, Castro, tutarını bilmediğimiz vergiyi ödeyebilmek için Bostancı'daki iki katlı villasını satmak zorunda kaldı (Armutçu 2008: 42).

Sonuç

Savaş koşullarındaki iktisadi şartların darlığından doğan güçlükleri istismar ederek yüksek kazanç elde ettikleri halde, elde ettikleri kazançları ile orantılı vergi vermeyenlere yönelik uygulanan Varlık Vergisi, sadece bu amaç ve kapsam doğrultusunda uygulansaydı, büyük ölçüde mazur görülebilir ya da savunulması kolaylaşabilirdi. Ancak uygulama bu amaç ve kapsamın dışında tepeden inme usullerle yapıldı, zaten eleştiriler de kanunun uygulama şeklinden doğmuştu. Kanunu İstanbul'da uygulayacak vergi dairelerinin başında defterdar olarak bulunan Faik Ökte'ye göre, verginin keyfiligi, hükümetin vergi mükelleflerine duyduğu dostluk ve düşmanlık hislerinin, mükellefin vergisinin artmasına veya azalmasına sebep olmasından belliydi (1951: 39-85).

Kanunun tepeden inme ve keyfi bir şekilde uygulanmasında aşırı milliyetçi fikirlerin, ki bunda Türkiye üzerindeki yoğun faşist Alman propagandası ve baskısının da önemli bir etkisi vardı. Yine Ökte'ye göre, Musevi asıllı olup sonradan İslâmiyet'i kabul eden dönmelerin müesseseleri, Türk ırkından olanlarından iki misli vergilendirilmişti (1951: 176-186). Söz konusu müesseselerin çoğunluğunu Selânikli aileler oluşturuyordu.

Kanunun belirtilen şekilde uygulandığının bir göstergesi de, belge ve bilgi yetersizliğinden dolayı yeterince detaylandıramadığımız, sinema sektörüydü. Şurası çok açıktır ki, mükelleflerin mükellefiyet derecelerini belirleyen komisyonlar, Türk kökenli sinemacılara diğerlerinden daha az vergi tahakkuk ettirmişlerdi. Bir salonun sahibi olup birden fazla sinema salonu işleten Türk

⁹ Bu bilgiler, kendisiyle söyleşi yaptığım Giovanni Scognamillo tarafından verildi.

kökenli sinemacılar, sinema sahibi olmayıp da sadece bir salonun işletmesini yapanlardan daha az vergi ödemişlerdi. Bir başka ifadeyle Varlık Vergisi ödeyen sinemacılar içinde, işlettikleri sinema sayısı ve sahip oldukları salon sayısı ters orantılı olarak en fazla vergiyi, Selânik, Rum, İspanyol ve Levanten kökenli kişi ve aileler ödemişti.

Sinema sektöründeki varlıklı aileler zor da olsa komisyonların kendileri için belirlediği Varlık Vergisi tutarını ödeyerek, sektördeki varlıklarını sürdürdüler. Bunların başında Selânik kökenli İpekçi, Pekin ve Sirman aileleri ile Mısır kökenli Cemali ailesi geliyordu. Bahsedilen bu ailelere nazaran sektörün daha küçük işletmecileri olan FEA Film'in ortağı ve Saray Sineması'nın işletmecisi olan Fernando Franco, Süreyya Sineması'nın müdürü Victor Castro, Fitaş'ta işletmecilik yapan Leone Scognamillo ve Niko Çangopulos kendilerine tahakkuk ettirilen Varlık Vergisi'ni ödemekte oldukça zorlandılar. Varlık Vergisi, hissedarlarının çoğunluğunu Yahudi asıllı vatandaşların oluşturduğu Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi'nin ise sonu oldu. Şirketin elinde bulunan Melek, İpek ve Sümer sinemaları el değiştirdi, İstanbul Belediyesi tarafından satın alındı.

Varlık Vergisi, sinemacılar da dahil olmak üzere dışa dönük İstanbul tüccarı ile azınlık kökenli tüccar ve işletmecilerin felaketi oldu. Komisyonların çalışmaları sonucunda belirlenen vergi mükellefi sayısı 114.368, takdir edilen vergi miktarı 465.384,820 liraydı. Ancak takdir edilen vergi miktarının 314.920,940 lirası toplanabildi. 2.057 kişi, vergilerini ödeyemedikleri için Aşkale'ye mecburi çalışma kampına gönderildiler (Ökte 1951: 157-237).

Varlık Vergisi, sonuçları açısından da ülke için oldukça zararlı oldu. Hükümet, gerekli geliri sağlayamadığı gibi genel ekonomik durum daha da kötüleşti. Ancak büyük firmalar ayakta kalabildi. Onlar da zararlarını kapatabilmek için fiyatları yükselttiler. Ayrıca yabancı devlet vatandaşlarına ait firmalar, vergiden muaf tutulmuşlardı. Ancak bu kaideye bile uyulmadı. Neticede vergisini ödeyemeyen yabancı pek çok küçük firma müzayedeye satıldı. Bunları, savaş sırasında çeşitli yollarla sermaye sahibi olan kişiler satın aldı. Bu kişiler hem tecrübesizdi, hem de kazanç hırsı ile doluydular. Tecrübesizlikleri piyasada karışıklık yarattı, kazanç hırsları da hayat pahalılığının artmasına sebep oldu. Dar gelirli sınıflar daha da sıkıntıya düştüler (Karpas, 1967: 106). Türkiye'deki İngiliz Ticaret Odası tarafından yayımlanan aylık ticaret dergisinin 27 Şubat 1943 tarihli sayısında da sermaye üzerine konulmuş çok ağır bir vergiden başka bir şey olmayan Varlık Vergisi'nin yalnız münferit tacirlerin değil, aynı zamanda bütün piyasanın istikrarını bozduğu ifade ediliyordu.¹⁰

Kaynaklar

Gazete ve Dergiler

10 BCA, Dosya no: 85289, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 54.353..13, 17 Mart 1943.

Resmi Gazete, sayı: 5255, 12 Teşrinisani (Kasım) 1942.

Tasvir-i Efkâr, 18 Aralık 1942, 3 Mart 1943.

Salon dergisi, 15 Mayıs 1945.

Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA., DH. UMVM. Dosya No: 116 / 75, 02 Rebiyülevvel 1340.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCO, Sayı: 2520, Fon kodu: 030.18.01, Yer no: 7.21..1, 19 Haziran 1923.

BCA, Dosya no: 85289, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 54.353..13, 17 Mart 1943.

Kitaplar

AKÇURA, Gökhan, (1995), *Aile Boyu Sinema*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ARMUTÇU, Emel, (2008), *Bir Levanten Şövalye*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

FİLMER, Cemil, (1984), *Hatıralar*, Kendi Yayını, İstanbul.

GÖKMEN, Mustafa, (1991), *Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul.

KARPAT, Kemal, (1967), *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul.

ONARAN, Âlim Şerif, (1981), *Muhsin Ertuğrul'un Sineması*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÖKTE, Faik, (1951), *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınları, İstanbul.

ÖZÖN, Nijat, (1968), *Türk Sineması Kronolojisi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

SCOGNAMİLLO, Giovanni, (1991), *Cadde-i Kebir'de Sinema*, Metis Yayınları, İstanbul.

SCOGNAMİLLO, Giovanni, (1990), *Bir Levantenin Beyoğlu Anıları*, Metis Yayınları, İstanbul.

Özet: II. Dünya Savaşı'nın Türk siyasi tarihi üzerindeki olumsuz sonuçlarından biri de Varlık Vergisi Kanunu'dur. Söz konusu kanunla, dolambaçlı yollardan kazanılmış ve yürürlükteki vergilerin dışında kalan sermaye ve gelirlerden yeni bir vergi alınarak enflasyonun düşürülmesi ve her geçen gün artan askerî masrafları karşılanması hedefleniyordu. Varlık Vergisi, Türk ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalâde kazançları üzerinden bir defaya mahsus alınacaktı. Ancak aşırı milliyetçi fikirlerin ve yoğun faşist Alman propagandasının da etkisiyle söz konusu kanun, "milliyet" farklılığı güdülerken tepeden inme ve keyfi bir şekilde

de uygulandı. Türkiye'deki "azınlıklar" bu uygulamadan en fazla etkilenen ve mağdur edilen kesim oldu. Türk sineması da bu uygulamadan olumsuz yönde etkilendi. Türkiye'de sinemacılığın adeta lokomotifini oluşturan azınlık kökenli gayrimüslim sinemacılar, söz konusu vergi yüzünden oldukça zor bir duruma düştü.

Anahtar sözcükler: Varlık Vergisi, Sinema, Azınlıklar, Türk siyasi tarihi, milliyetçilik.

Abstract: One of the negative effects of Turkish political history during the world war II was the law of Capital Levy (*varlık vergisi*). In fact, this law aimed at reducing inflation by taxing the informal income and capital which was out of the scope of current taxes and also compensating the increasing military expenditures. The wealth tax was going to be taken once from both Muslim and non-Muslim (*gayrimüslim*) who had outstanding wealth and capital. However, because of the intensive influences of fascist German propaganda and extremist nationalist ideas, the law was put in to practice by discriminating "ethnic/religious" differences in arbitrary and very sudden and unexpected ways. The "minorities" were the worst victims of those law practices. Turkish cinema was also affected by this process in negative ways. Particularly, non-Muslims who were pioneers of Turkish cinema were subjected to rather difficult conditions because of the law of Capital Levy.

Key words: Capital Levy, cinema, minorities, Turkish political history, nationalism.

Ramiz. Karikatür, c: XIII, No: 324, 12 Mart 1942